

ФЕНОМЕН ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

THE PHENOMENON OF RESPONSIBILITY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PSYCHOLOGIST

У статті висвітлюються основні актуальні питання відповідальності в професійній діяльності психолога. Викладається психологічний аспект осмислення феномена відповідальності професіонала. Основна увага приділяється уточненню та поглибленню уявлень про феномен відповідальності в структурі професійно важливих якостей майбутніх фахівців сфери психологічної допомоги, розкриттю сутності відповідальності як складника професійної майстерності, що полягає у визначенні меж власної компетентності. Описуються особливості ставлення до професії та прояв відповідальності в майбутніх психологів. Окреслюються завдання розвитку відповідальності в професії для майбутніх психологів, а також підходи та функції, що узагальнюють характеристику феномена «відповідальність». Аналізуються особистісні зміни, які детермінують виникнення й розвиток якостей, що забезпечують виконання людиною ролі суб'єкта професійної діяльності. Розглядалося припущення про недостатньо актуалізовану потребу студентів психологів до вияву відповідальності в професійній діяльності, наявність її динаміки впродовж навчання в закладі вищої освіти й актуальність спеціально організованого впливу на її розвиток. Отримані результати емпіричного дослідження показали схильність майбутніх психологів до прийняття відповідальності як соціально визначеного, суспільно окресленого феномена, у якому виконання нормативних приписів – зовнішньо скерована вимога. З'ясовано, що відповідальність як особистісна характеристика в профілі професійної діяльності містить такі внутрішньоособистісні компоненти, як афективний (емоційна реакція), когнітивний (усвідомлення відповідального ставлення, своїх можливостей, соціальної значущості діяльності, проєктування її реалізації), регулятивний (поведінковий). Константовано домінування афективного компонента над когнітивним і регулятивним у студентів-першокурсників, що може створювати труднощі в процесі засвоєння професійних функцій під час навчання в закладі вищої освіти.

дальності, діяльність психолога та професійна діяльність.

The article highlights the main current issues of responsibility in the professional activities of a psychologist. The psychological aspect of understanding the phenomenon of professional responsibility is described. The main attention is paid to clarifying and deepening ideas about the phenomenon of responsibility in the structure of professionally important qualities of future specialists in the field of psychological care, revealing the essence of responsibility as a component of professional skill, which is to determine the limits of their competence. The peculiarities of the attitude to the profession and the manifestation of responsibility of future psychologists are described. The tasks of developing responsibility in the profession for future psychologists, as well as approaches and functions that summarize the characteristics of the phenomenon of "responsibility" are outlined. Personal changes are analyzed, which determine the emergence and development of qualities that ensure a person's role as a subject of professional activity. The assumption about insufficiently actualized need of students of psychologists to show responsibility in professional activity, existence of its dynamics during training in an institution of higher education and urgency of specially organized influence on its development was considered. The obtained results of empirical research showed the tendency of future psychologists to accept responsibility as a socially defined, socially defined phenomenon, in which the implementation of regulations is an externally directed requirement. It was found that responsibility as a personal characteristic in the profile of professional activity contains such intrinsic personal components as affective (emotional reaction), cognitive (awareness of responsible attitude, their capabilities, social significance of activities, design of its implementation), regulatory (behavioral). The dominance of the affective component over the cognitive and regulatory one in freshmen is stated, which can create difficulties in the process of mastering professional functions while studying in a higher education institution.

Key words: responsibility, professional responsibility, attribution of responsibility, activity of a psychologist and professional activity.

УДК 159.98-051:159.947.23
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.19>

Гринців М.В.

к.психол.н.,
викладач кафедри
практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Ключові слова: відповідальність, професійна відповідальність, атрибуція відпові-

Постановка проблеми. В умовах соціальних змін особливо значущим стає прояв соціальної та психологічної зрілості особистості. Такий погляд на соціальну дійсність набуває актуальності в системі професійного навчання, де становлення майбутнього професіонала розглядається у зв'язку з вимогами до його професійних якостей, які забезпечують успішність реалізації професійних функцій.

Під час становлення молодого фахівця в стінах закладу вищої освіти природно збільшується роль власних, внутрішніх регуляторів активності за одночасного зменшення ролі зовнішніх регуляторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із таких механізмів є власна відповідальність як фундаментальна властивість особистості. Особистісні зміни детермінують

виникнення й розвиток якостей, що забезпечують виконання людиною ролі суб'єкта професійної діяльності. А одним із основних психологічних чинників становлення професіонала вважають професійну відповідальність, означення змісту якої перебувало в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних учених (В. Бодров, К. Муздибаєв, Ж. Піаже, М. Савчин, Ф. Хайдер та ін.) [5]. У сучасному світі надзвичайно зросла необхідність прийняття відповідальних рішень у ситуаціях невизначеності, що викликані дефіцитом або надлишком вхідної інформації. Це характерно для більшості видів складної професійної діяльності, з-поміж яких і професія психолога.

Тенденцією сучасних досліджень стало виявлення підходів до формування різних компонентів професійної відповідальності особистості. Так, концептуальну схему зв'язку структурних елементів концепту «професійна відповідальність» запропонували В. Бодров та А. Луценко [1].

Актуальні питання відповідальності в професійній діяльності як провідної ознаки фаховості особистості постали в роботах Л. Дементій, М. Муконіної. Відповідальність у трудовій діяльності була предметом дослідження К. Муздибаєва. Автор розглядав її як одну з форм контролю за поведінкою та продуктивністю працівника на виробництві [4].

Постановка завдання. Мета дослідження – висвітлити основні актуальні питання відповідальності в професійній діяльності психолога, викласти психологічний аспект осмислення феномена відповідальності професіонала.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не викликає сумнівів, що в професіограмі психолога відповідальності належить важливе місце. Уміння оптимально організувати професійне спілкування, чітко визначити межі відповідальності її учасників під час різних видів діяльності психолога – це ознака його професіоналізму. Не викликає сумнівів факт відповідального ставлення до обов'язків, продиктований контекстом взаємодії. Водночас потребує уточнення розмежування відповідальності як базової якості особистості й професійної відповідальності, яка визначена вимогами до представників конкретної професійної групи. Попри широкий спектр досліджень відповідальності, залишається мало вивченим психологічний контекст прояву цієї професійно важливої якості в майбутніх психологів на етапі навчання в закладі вищої освіти, що й визначило актуальність обраної теми.

Відповідальність людини є однією з найскладніших проблем у психології, яка все ще не вирішена, попри численні дослідження в царині вольових проявів особистості. Філософсько-психологічне осмислення поняття «відповідальність» у широкому контексті пре-

зентує ставлення особистості до суспільства, де окреслено вимоги, що відповідають її обов'язкам. Якщо в зобов'язаннях особистості актуалізовано усвідомлення та застосування до окремих положень конкретних вимог (професійні, етичні тощо), то відповідальність визначається мірою виконання цих завдань. Звідси відповідальність особистості позначає відповідність її життєреалізації обов'язкам, що постає з позиції можливостей і обмежень.

К. Муздибаєв у монографії «Психологія відповідальності» зазначав, що труднощі та делікатність цієї проблеми значно зумовлені її психологічним підтекстом. Люди гранично чутливі до того, що є їхнім власним обов'язком, особистою відповідальністю й провинною, без якої не існує відповідальності. Заклики до відповідальності часто сприймаються як загрозові в силу невідворотності покарання, а це викликає дискомфорт. Водночас відповідальність визнається соціально цінною особистісною якістю, яку обов'язково треба розвивати, формувати, виховувати. Якістю, необхідною кожному не тільки для особистісного зростання, а й для елементарного виживання. Зазвичай послугуються такими поняттями, як внутрішня та зовнішня відповідальність, індивідуальна й групова, ретроспективна й перспективна, адміністративна та цивільна, дисциплінарна, кримінальна, матеріальна тощо. Ж.-Л. Нансі, К. Муздибаєв та інші дослідники називають це видами або типами відповідальності [4].

У науковій літературі представлено коротку узагальнену характеристику феномена «відповідальності» і його функцій. З-поміж багатогранності тлумачення відповідальності, провідною визнано ідею «внутрішньої готовності відповідати, відгукуватися»; відповідальність завжди належна конкретній особистості й виявляється як відгук на вимоги оточення, водночас актуальна з огляду на зовнішню зумовленість заклику й того, що заведено позначати «мірою відповідальності»; відповідальність передбачає свободу вибору, свободу волі, вона пов'язана із сенсом життя, долею; відповідальність – етично-правовий концепт, який має такі ознаки: чесність, справедливість, точність, надійність, старанність, готовність людини відповідати за свої вчинки. Це почуття обов'язку, сумління, дотримання норм суспільства, принципівості й інші соціально цінні якості.

В. Франкл визначав відповідальність як специфічну для зрілої особистості форму саморегуляції та самодетермінації, що виражається в усвідомленні себе як причини своїх вчинків і їх наслідків і в усвідомленні та контролі своєї здатності бути причиною в навколишньому світі й у власному житті [6].

Поряд із дослідженням відповідальності в загальнопсихологічному контексті цей фено-

мен набуває конкретного значення для сфери професійної діяльності. З огляду на це, з'явилася уявлення про наявність поняття «професійна відповідальність». Її основу становить саморегуляція та самодетермінація в межах професійної діяльності, що підсилює усвідомлення себе «професійного Я». Крім того, відповідальність – це якість особистості, яка виявляється в емоційному, моральному та світоглядному складнику професійності, є значущою для загальної професіоналізації. Описуючи характеристики майбутнього психолога, С. Іванова вказала, що фахівець володіє складною системою когнітивно-виконавчих знань, умінь і навичок, а також специфічними особливостями емоційно-вольової сфери. Усе разом означене становить «менталітет», образ діяльності психолога [3]. Професійність психолога регламентована його компетентністю в реалізації фахових завдань, зміст якої зумовлений формуванням адекватної картини світу й чинників проблемностей, які спонукають клієнтів до вибору тієї чи іншої поведінкової стратегії. Це окреслює перцептивне поле оцінювання перспектив успішності психологічної підтримки, супроводу чи допомоги тому, хто її потребує. Традиційно дослідники акцентують на притаманну психологові базову приязність, доброзичливість, оптимізм і, що дуже важливо, інтерес до людей і до світу, бажання взаємодіяти з ними, вивчати їх. Дуже важливим, на думку науковців, є вміння слухати, чути, розуміти оточення, розуміти причини поведінки інших, не приписуючи їм власні мотиви. Прагнення до професійного зростання та особистісної самореалізації спонукає психолога не зупинятися на досягнутому, прагнути до високопрофесійності. Отже, відповідальність як характеристика суб'єкта діяльності стосується його вибору між вимогами та способами їх виконання, що акцентує на значущості активної особистісної позиції того, хто виявляє відповідальне ставлення, відповідальну поведінку.

Відповідальність – важливий аспект професійної діяльності, результативність якої, безперечно, залежить від здатності особистості не тільки виконувати професійні функції, а й робити це відповідально (В. Бодров, Л. Дементій, К. Муздибаєв та ін.). З огляду на це, науковці пропонують спеціально виокремлювати поняття «професійна відповідальність». Її зміст автори пов'язують із особистісним контекстом професійності, де значущим визнано ставлення суб'єкта діяльності до її змістових, процесових і результативних характеристик, до колег і до самого себе під час розв'язання професійних завдань. Сутність цього ставлення зумовлена значущістю та пріоритетністю дотримання особистістю професійних вимог, водночас її готовністю

відповідати за результативність реалізованого в межах професійних функцій. Виокремлення спеціального поняття для позначення відповідальності в професії спонукало В. Бодрова й А. Луценко операціоналізувати конструкт «професійна відповідальність», а отже, розкрити зв'язок між її структурними компонентами. У дослідженні Л. Дементій професійну відповідальність визначено з урахуванням гарантування збереження особистістю певного рівня та якості діяльності впродовж заданого часу, попри непередбачені труднощі. Авторка запропонувала диференціювати ставлення особистості до діяльності та її безпосередню реалізацію в окремих поведінкових актах. Детально аналізувалася відповідальна поведінка особистості, формами реалізації якої є забезпечення умов і засобів діяльності; результативність діяльності в умовах непередбачених труднощів і суперечностей; вчасне виконання діяльності; висока якість виконання діяльності; самостійність та ініціативність у зобов'язаннях щодо виконання діяльності; добровільне виконання зобов'язань та умов діяльності; готовність іти на ризик для досягнення цілей діяльності; готовність допомогти іншому під час реалізації професійних завдань. Л. Дементій окремо акцентовано на поведінкових ознаках відповідальності: з одного боку, якостях, завдяки яким реалізовано зміст діяльності й настановлення на її результативність, а з іншого – на тих особистісних властивостях, які засвідчують зрілість фахівця та не залежать від його професійної належності [2].

Відповідальність у діяльності, на думку К. Муздибаєва, передбачає насамперед виконанням фахівцем рольових (професійних, посадових) обов'язків [4]. Саме вони становлять нормативно означені вимоги, з огляду на які уможливорюється оцінювання реальної відповідальності. Для соціально-психологічного контексту автором проаналізовано цілісність системних обов'язків, що постають перед кожним. Акцентуємо, що відповідальність не можна розглядати лише як наслідок покарання за невиконання вимог, це, швидше, прийняття працівником обов'язків, визначення їх ієрархії поза примусом. Відповідальність розрізняють залежно від суб'єктної належності. На цій основі виокремлюють індивідуальну, групу та колективну відповідальність. Зокрема, відповідальність особистості формується як результат тих зовнішніх вимог, які до неї пред'являє суспільство, група, колектив.

Формування особистості передбачає виникнення в неї відповідальності, яка, інтегруючись, набуває форми властивості. Звернемося до визначення відповідальності в словнику психолога-практика. Основний акцент у ньому зроблено на різних формах контролю

над діяльністю суб'єкта з позиції виконання ним прийнятих норм і правил. З огляду на це, розрізняють зовнішні форми контролю. Вони забезпечують покладання відповідальності за результати діяльності й внутрішні форми саморегуляції його діяльності. Розмаїття визначень відповідальності уможливорює його трактування в контексті важливості віддавати кому-небудь звіт у своїх діях або високо розвиненого почуття обов'язку суб'єкта, що передбачає нормативну поведінку, дотримання правил. Попри зовнішню й внутрішню диференційованість чинників формування відповідального ставлення, основу відповідальної поведінки становить свідоме прийняття моральних принципів і правових норм і відповідне діяння.

Значну частину досліджень присвячено аналізу атрибуції відповідальності – приписування тим чи іншим факторам відповідальності за результат різних подій. Різниця цих двох перспектив наочно проявляється в експериментально виявленій «фундаментальній помилці атрибуції»: причини своїх вчинків люди більше схильні приписувати особливостям ситуації, а причини вчинків інших людей – їхнім індивідуальним особливостям. Автор запропонував розрізнити п'ять рівнів атрибуції відповідальності: 1) «асоціація» – людина відповідає за кожен результат, який якось пов'язаний із нею; 2) «причинність» – людина відповідальна навіть тоді, коли не могла передбачити результат; 3) «передбачуваність» – відповідальність за будь-який передбачуваний наслідок дій; 4) «навмисність» – відповідальність тільки за те, що людина мала намір зробити; 5) «виправданість» – відповідальність людина розділяє з оточенням. Резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що всі компоненти професійної відповідальності особистості взаємопов'язані та взаємозумовлені, жоден із них немає виняткового статусу з-поміж інших, адже кожен вимагає виконання комплексу професійно значущих дій у їх логічній послідовності. У зв'язку з цим серед завдань розвитку професійної відповідальності молодих фахівців набуває актуальності цілеспрямована й науково обґрунтована робота з формування та розвитку змістових і соціально значущих життєвих орієнтацій, що впливають на особистісне та професійне зростання.

У дослідженні взято до уваги лише результати студентів 1-го та 4-го (випускного) курсів спеціальності «Психологія» в кількості 47 осіб, із них першокурсників – 51,1% (24 особи), четвертокурсників – 48,9% (23 особи).

Дослідження присвячено збиранню й обробці інформації щодо уявлення студентів про свою майбутню професію «психолог» і про ставлення до професійної відповідальності. Початковим кроком з усіма студентами стало

використання анкети й запропоновано написати есе «Я і моя майбутня професія».

Аналіз відповідей на питання анкети стосувався всієї вибірки. Він показав, що студенти більшою мірою під час вибору професії спиралися на думку оточення (батьки, ЗМІ, психолог в школі, друзі), тільки 19,1% з опитаних повідомили, що вступили на навчання за цією спеціальністю за своїм бажанням. З усіх причин вступу до закладу вищої освіти, названих студентами, значно виділялося прагнення погодитися з батьками, які вимагають неодмінного продовження освіти. У висловлюваннях найчастіше наявні пафосні, емоційні характеристики професії (найчастіше повторювалися такі: професія дуже потрібна людям, модна, корисна людям), у більшості респондентів (72,3%) відсутнє уявлення про своє майбутнє як фахівця після закінчення навчання. Можливо, така думка виникла внаслідок відсутності достовірного уявлення про майбутню матеріальну забезпеченість, відсутність прикладу роботи психолога в близькому оточенні, невпевненості у власні можливості. Отримані дані дослідження дають підставу припускати, що висловлені студентами погляди склалися в результаті недостатньої їх поінформованості про майбутню професійну діяльність. Аналіз есе довів, що характеристики та відмінні риси фахівця психолога й самої професії, подані студентами-психологами, нечисленні та не відрізняються різноманітністю. Наприклад, на запитання «Як я уявляю свою майбутню професію?» 19,1% респондентів не змогли сформулювати свою думку, що говорить про їхню незацікавленість у формуванні образу майбутньої професії, низький рівень професійної ідентичності.

Отже, результати дослідження щодо уявлень студентів-психологів про свою майбутню професію та про ставлення до професійної відповідальності дають підставу стверджувати, що зауважені несформованість і труднощі у вербалізації своїх поглядів, слабе уявлення про своє місце в професії, недостатня усвідомленість значущості цілей роботи психолога можуть створювати труднощі в навчанні та подальшій професійній діяльності.

Інтерпретуючи відповіді, представлені студентами 4-го курсу, і порівнюючи їх із відповідями першокурсників, ми встановили, що у випускників рівня «бакалавр» чітко проявляється усвідомленість вибору професії («Мені подобається моя майбутня робота»), тільки 8,7% опитаних висловилися, що випадково вибрали цю роботу («так склалася доля»). Четвертокурсники характеризують труднощі своєї майбутньої діяльності насамперед у сфері міжособистісних виробничих відносин (стосунки з учителями, батьками учнів). На їхню

думку, очевидно, вплинули настановлення, отримані під час навчання, і той досвід, якого вони набули на виробничій практиці.

Старшокурсники менше налаштовані бачити у своїй діяльності пафос і більше – бажання допомогти конкретній людині (69,6%). Це дає підстави припускати реальність їхніх поглядів на життя та професійну діяльність, констатувати відсутність у них ілюзій щодо сутності фахових функцій і тих завдань, які їм доведеться розв'язувати. Звертає на себе увагу, що вони усвідомлюють те, що в процесі виконання щоденних численних обов'язків, зокрема й пов'язаних із оформленням документації, розмивається й навіть іноді втрачається мета роботи, специфіка самої діяльності психолога, заснованої на міжособистісних відносинах, що будується на емпатії, розумінні проблем і психічного стану клієнта.

Висновки з проведеного дослідження.

Узагальнення теоретичного аналізу й емпіричного дослідження ставлення до відповідальності в майбутніх психологів як складника їхньої професійної майстерності уможливили такі висновки:

1. Особистість є суб'єктом соціальних відносин, у яких виникають і проявляються її властивості та якості. У діяльності вони набувають особливого вираження. Діяльність, як предметна й суб'єктна, реалізується завдяки відповідальному ставленню до визначених вимог, нормативів, правил тощо. Відповідальність є детермінантою та виразником базових основ людської моральності.

Поряд із особистісним аспектом відповідальності виокремлюють її професійний контекст. Це інтеріоризовані норми та правила відповідної професійної діяльності. Щодо діяльності психологів вони представлені в образі професії й регламентовані осмисленим ставленням професіонала до себе в контексті професійної діяльності («Я-психолог») і його ставленням до самої діяльності в цілісному контексті життя («Я-особистість»).

2. Відповідальне ставлення в професійній діяльності характеризується розумінням і позитивним оцінюванням особистістю необхідності слідувати конкретним нормам, що реалізується в потребі виконувати регламентовану вимогами професіограми діяльність.

Вона забезпечується ступенем усвідомлення особистістю професійних обов'язків; глибиною їх інтеріоризації; активністю особистості в реалізації професійних обов'язків.

Відповідальність як особистісна характеристика в профілі професійної діяльності містить такі внутрішньоособистісні компоненти, як афективний (емоційна реакція), когнітивний (усвідомлення відповідального ставлення, своїх можливостей, соціальної значущості діяльності, проектування її реалізації тощо), регулятивний (поведінковий). Їх співвідношення та взаємовплив детермінують ставлення особистості до відповідальності.

3. Проведене емпіричне дослідження показало схильність майбутніх психологів до прийняття відповідальності як соціально визначеного, суспільно окресленого феномена, уякому виконання нормативних приписів – зовнішньо скерована вимога. Констатовано домінування афективного компонента над когнітивним і регулятивним у студентів-першокурсників, що може створювати труднощі в процесі засвоєння професійних функцій під час навчання в закладі вищої освіти.

Отримані результати співвідносяться з уявленнями про майбутню професію, її значущість у соціумі, якості успішного психолога, а також самооцінюванням наявних рис та особистісних можливостей для набуття професійних компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодров В.А., Луценко А.Г. Профессиональная ответственность как психологическая категория субъекта деятельности. *Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала*. Москва : Институт психологии АН СССР, 1991. С. 58.
2. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности : дисс. ... докт. психол. наук : 19.00.01. 354 с.
3. Иванова Е.М. Психология профессиональной деятельности. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 402 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
5. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
6. Франкл В. Воля к смыслу / пер. с англ. Москва : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. 368 с.